

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

БАХАЄВА Альона Сергіївна

УДК 347.132.6

НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВОЧИНІВ, ЯКІ ВЧИНЕНО ПІД ВПЛИВОМ
ОБМАНУ ТА НАСИЛЬСТВА

12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі цивільно-правових дисциплін факультету № 4 Харківського національного університету внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України.

- Науковий керівник:** кандидат юридичних наук, доцент
Зайцев Олексій Леонідович,
Харківський національний університет
внутрішніх справ,
завідувач кафедри цивільно-правових
дисциплін факультету № 4
- Офіційні опоненти:** доктор юридичних наук, професор
Мічурін Євген Олександрович,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, професор кафедри
цивільно-правових дисциплін юридичного
факультету;
кандидат юридичних наук, професор;
Сергієнко Валерій Вікторович,
Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця,
завідувач кафедри правового регулювання
економіки.

Захист відбудеться 22 грудня 2018 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.02 Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, просп. Л. Ландау, 27.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, просп. Л. Ландау, 27.

Автореферат розісланий вересня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Є. Ю. Подорожній

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Правочини є одними з найбільш поширених юридичних фактів, що тягнуть за собою виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Коло правочинів не обмежене поіменованими видами, названими в ЦК України та в інших законах, можливе вчинення правочинів, які хоч і не передбачені актами цивільного законодавства, але не суперечать їм (ч. 1 ст. 6 ЦК України). Проблеми, які виникають у нових умовах господарювання, послаблення контролю за економічною діяльністю суб'єктів цивільного обігу та низький рівень правосвідомості суспільства сприяють зростанню кількості правочинів, які укладаються з порушенням основних вимог законодавства, а саме, які вчинено під впливом обману та насильства. Питання ж про недійсність правочинів залишається одним із найскладніших, недостатньо вивченим та дискусійним у науці цивільного права України. Однією з причин цього є невизначеність юридичної природи недійсного правочину як правового явища.

Правочини – це акти усвідомлених, цілеспрямованих, вольових дій фізичних і юридичних осіб, спрямовані на досягнення певних правових наслідків. Зміст волі учасників правочину формується під впливом соціально-економічних чинників. Вольовий характер правочинів зумовлений двома факторами: суб'єктивним і об'єктивним. Як суб'єктивний чинник слід розглядати волю суб'єкта правочину, як об'єктивний – його волевиявлення. Воля – це детерміноване і мотивоване бажання особи досягти поставленої мети. Обман та насильство є протиправним процесом психічного впливу на поведінку суб'єктів. Але лише волі недостатньо для вчинення правочину, її необхідно довести до відома інших осіб. Способи, за якими внутрішня воля виражається зовні, називають волевиявленням. Волевиявлення – необхідний елемент правочину, з яким, як правило, пов'язують юридичні наслідки. Саме волевиявлення, як зовнішньо виражена (об'єктивована) воля, може бути піддане правовій оцінці при обмані та насильстві. Отже, для дійсності правочину необхідна неспотворена єдність волі та волевиявлення особи. Така єдність презюмується цивільним законодавством, а отже, зворотне має бути прямо встановлено законом або рішенням суду. Саме наявність впливу обману та насильства на волевиявлення сторін при укладенні правочину в судовій практиці є дискусійним та невирішеним питанням.

Проблемам визнання правочинів недійсним приділялося немало уваги у працях науковців та юристів-практиків. Ці питання були завжди актуальними серед науковців. Не менш активно вони обговорюються і сьогодні. Зокрема, серед вчених, що вивчали проблеми недійсних правочинів, можна виділити роботи М. М. Агаркова, Д. І. Мейера, І. С. Перетерського, Г. Ф. Шершеневича, С. М. Братуся, С. І. Вільнянського, Д. М. Генкіна, О. С. Йоффе, О. О. Красавчикова, М. І. Брагінського, І. Б. Новицького, Н. В. Рабиновича, В. П. Шахматова та інших авторів. В українській цивілістиці над цією проблемою свого часу працювали: Ч. Н. Азімов, Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерт, Н. С. Кузнєцова, О. В. Луць, Я. М. Шевченко, Є. О. Харитонов та інші. Окремі види недійсних правочинів були предметом самостійних дисертаційних досліджень в Україні. Це, наприклад, кандидатські дисертації Н. С. Хатнюк «Заперечні угоди та їх правові наслідки» (2003 р.), В. О. Кучер «Нікчемні правочини» (2004 р.), В. І. Жеков «Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України» (2006 р.), О. В. Перова «Недійсність правочину, який порушує публічний порядок» (2010 р.), О. В. Семушина «Недійсні правочини та правові наслідки їх недійсності» (2010 р.) І. В. Давидової «Недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману» (2011 р.), О. І. Длугош «Недійсність правочинів з дефектами волі» (2013 р.), К. В. Скиданова «Воля і волевиявлення в правочині» (2015 р.)

Незважаючи на чимало в цілому досліджень недійсних правочинів, сьогодні ще виникає чимало теоретичних та практичних питань навколо блоку правочинів, укладених із порушенням вимог законодавства, зокрема й тих, які вчинено під впливом обману та насильства. Підґрунтям цьому є насамперед неоднорідність правової природи недійсних правочинів як юридичних фактів, наявність оціночних понять при кваліфікації таких правочинів («помилка», «обман», «насильство», «зловмисна домовленість», «вплив тяжкої обставини»), які по-різному тлумачаться в юридичній літературі та спричиняють певні труднощі у судовій практиці. Наведені факти не лише обумовили вибір теми дослідження, але й свідчать про її актуальність на сучасному етапі розвитку цивільно-правових відносин.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 22 грудня 2015 року (протокол № 13). Дисертацію виконано відповідно до пп. 2.2 та 2.3 Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років,

затверджених наказом МВС України від 16 березня 2015 р. № 275, та пп. 2.1, 2.2 та 2.5 Пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на період 2016–2019 років, схвалених Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 23 лютого 2016 р. (протокол № 2).

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є встановлення особливостей правовідносин, пов'язаних із вчиненням правочинів із порушенням вимог єдності волі та волевиявлення у вигляді обману та насильства, та дослідження правових наслідків таких недійсних правочинів.

Реалізація вказаної мети дисертаційної роботи зумовила необхідність вирішення таких задач:

- визначити поняття та юридичну природу недійсного правочину;
- охарактеризувати волю та волевиявлення як умови дійсності правочину;
- класифікувати окремі елементи вад волі та волевиявлення при укладенні правочинів);
- визначити ознаки правочину, який вчинено під впливом обману;
- визначити ознаки правочину, який вчинено під впливом насильства (погрози);
- розмежувати ознаки правочину, який вчинено під впливом обману та насильства від правочину, який вчинено в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною;
- провести співвідношення між правочином, який вчинено під впливом обману, насильства та фіктивним, удаваним правочином;
- розкрити поняття реституції та її види в правочинах, які вчинено під впливом обману та насильства;
- охарактеризувати додаткову майнову відповідальність учасників недійсних правочинів вчинених під впливом обману та насильства.

Об'єктом дослідження є цивільні правовідносини, які виникають у зв'язку з вчиненням та застосуванням наслідків недійсних правочинів.

Предметом дослідження є вади вольового процесу при укладенні правочину вчиненого під впливом обману та насильства, як підстави для визнання його недійсним.

Методи дослідження. У дисертаційному дослідженні було використано загальнонаукові та спеціальні наукові методи пізнання правових явищ, а саме: порівняльно-правовий, історичний, формально-логічний, системно-структурний, діалектичний та інші.

Порівняльно-правовий метод було використано для визначення спільних та відмінних рис дійсних та недійсних правочинів, диференціації волевиявлення (підрозділ 1.1, розділ 2). За допомогою історичного методу продемонстровано генезу наукових вчень, законодавчого регулювання та правозастосовної практики щодо волі в правочинах вчинених під впливом обману та насильства (підрозділи 1.2 та 1.4). Формально логічний метод був використаний для аналізу поняттєвого апарату та змісту чинного законодавства, яке регулює недійсні правочини вчинені під впливом обману та насильства (підрозділ 2.1, 2.2, 2.3). За допомогою системно-структурного методу було досліджено види недійсних правочинів вчиненого під впливом обману та насильства (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4). Діалектичний метод дозволив розглянути проблеми застосування цивільно-правових наслідків вчинення правочинів під впливом обману та насильства (розділ 3).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що це перша в Україні наукова робота, в якій комплексно досліджено теоретичні й практичні аспекти правової природи правочинів вчинених під впливом обману та насильства, порядок виникнення, переходу та припинення суб'єктивних цивільних наслідків за ними. У ході наукового дослідження отримано такі основні наукові результати:

вперше:

– Здійснено авторську класифікацію правочинів з вадами волі. Пропонується правочини за такою підставою поділяти на: 1) правочини, вчинені дієздатними фізичними особами, які в момент їх вчинення не усвідомлювали значення своїх дій та (або) не могли керувати ними; 2) правочини, вчинені під впливом помилки; 3) правочини, вчинені під впливом обману; 4) правочини, вчинені під впливом насильства; 5) правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини.

- Визначено, що недійсний правочин, який вчинено під впливом обману та насильства, становить активну неправомірну дію одного з учасників, в якому домінує тільки його воля на здійснення правочину, та спрямований на настання правових наслідків вигідних тільки для сторони, яка застосувала обман, а дійсна воля контрагента проявляється тільки у випадку застосування правових наслідків недійсних правочинів.

- Доведено, що для визнання недійсним правочину, укладеного під впливом обману та насильства, достатньо довести в кримінально-процесуальному або цивільно-процесуальному порядку сам факт обману або насильства, незалежно від того, знав чи ні учасник про застосовані протиправні дії третьої особи. Такий стан захищає добросовісного учасника, надаючи йому можливість ініціювати застосування двосторонньої реституції.

- Встановлено, що на відміну від недійсного правочину, укладеного під впливом обману та насильства, правочин, укладений внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною не є правочином з вадою волі. Його недійсність викликана тим, що він є окремим випадком зловживання правом.

удосконалено:

- Предмет доказування правочину, укладеного під впливом обману та насильства, через коло фактів, які підлягають встановленню в суді, а саме: застосування до однієї зі сторін (фізичної особи чи представника юридичної особи) фізичного або психічного тиску з боку іншої сторони; спотворення волі сторони, яку примушують укласти правочин; загроза заподіяння значної матеріальної чи моральної шкоди самому контрагенту або членам його сім'ї.

- Положення, що двосторонню реституцію сумнівно застосовувати, якщо майно, передане за недійсним правочином, не залишилося у сторони правочину, а знаходиться у третіх осіб, які правомірно утримують його в себе за наявності вчинення наступних правочинів, за якими це майно було передано, та необхідності захисту прав власника майна і добросовісного набувача тільки шляхом вчинення віндикаційного позову.

- Умови правочину, який вчинено у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною зловмисної домовленості: правочин вчиняється лише з прямим наміром представника однієї сторони з іншим контрагентом; правочин здійснюється представником особи чи контрагентом з протиправною метою збагачення за рахунок цієї особи; воля особи не відповідає волевиявленню, вираженому через представника; навіть для добросовісної сторони можуть настати небажані правові наслідки.

дістали подальшого розвитку:

- Положення, що за своєю правовою природою недійсні правочини належать до юридичних фактів, які виникають з неправомірних дій.

- Додаткова аргументація доцільності розмежування понять «помилки (омани)» та «обману». По-перше, обман – це помилка, яка спричинена протиправним впливом за допомогою будь-яких запевнень,

навмисного замовчування тощо; по-друге, введення в оману – це недобросовісні дії тільки одного з учасників, інакше це не обман, а взаємна помилка; по-третє, обман має йти від контрагента правочину, а не від сторонньої особи; по-четверте, правочин має бути явно невіддільним для обманутої сторони; по-п'яте, між обманом і здійсненням правочиним має бути причинний зв'язок, тобто без обману правочин не був би здійснений.

- Положення про застосування до сторін недійсного правочину, який вчинено під впливом обману та насильства норм про захист права власності, оскільки норми про недійсність правочинів не містять повноцінного механізму врахування інтересів сторін при здійсненні реституції.

- Положення, що недійсний лише за об'єктивною ознакою правочин може стати дійсним (чинним) за рішенням суду, який встановить відсутність унаслідок вчинення такого правочину будь-яких порушень суб'єктивних прав іншої сторони, третьої особи чи публічних інтересів, тобто не правочин-юридичний факт (що виник спочатку), а правочин-правовідношення, який згодом призвів до певних юридичних наслідків.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення і висновки дисертації можуть бути використані в:

– науково-дослідній сфері, зокрема, у подальших дослідженнях проблем недійсних правочинів;

– законотворчій діяльності з удосконалення норм ЦК України та ГК України, що регулюють правочини та договори, захист прав осіб;

– правозастосовній сфері, а саме в судовій та договірній практиці;

– навчальному процесі при підготовці відповідних розділів підручників, навчальних посібників, науково-практичних коментарів з цивільного права, а також при викладанні дисциплін «Цивільне право», «Зобов'язальне право».

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації доповідались на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав (Харків, 2016); Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених (Харків, 2016); Проблеми цивільного права та процесу (Харків, 2016); Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених (Харків, 2017.).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертаційної роботи знайшли відображення у 9 наукових працях,

зокрема, у 4 статтях, опублікованих у наукових виданнях, що входять до переліку фахових для юридичних наук видань, 1 статті у науковому періодичному виданні іншої держави та тезах 4 доповідей на наукових конференціях, опублікованих у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура роботи. Складається зі вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків до кожного розділу і загальних висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 211 сторінок, з них основного тексту – 174 сторінок. Список використаних джерел налічує 286 найменувань..

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено мету, задачі, методи, об'єкт і предмет дослідження, його методологічну, теоретичну та емпіричну базу, вказано на зв'язок роботи з науковими програмами, сформульовано основні теоретичні положення, що обумовлюють наукову новизну, теоретичне і практичне значення результатів дослідження.

Розділ 1 «Недійсність правочину як правова категорія» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 *«Поняття та юридична природа недійсного правочину»* проаналізовано засоби та способи наукового пізнання, які використовувались у ході дисертаційного дослідження. Визначено за допомогою відповідного наукового апарату сутність і методологічні засади при дослідженні проблем недійсних правочинів. Метою даного підрозділу стало визначення поняття та юридичної природи недійсних правочинів та їх місця в системі юридичних фактів.

На підставі результатів наукових здобутків та доктринальних положень, здійснених у сфері недійсних правочинів отриманий висновок, що недійсний правочин – це дія, вчинена у вигляді правочину, щодо якої законом і (або) судом встановлено порушення хоча б однієї з умов дійсності правочину, не здатна породити ті цивільно-правові наслідки, настання яких бажали його сторони. Досліджуючи юридичні наслідки недійсних правочинів, автор пов'язує їх виникнення у сторони-порушника саме з покладенням цивільно-правової відповідності. При цьому робиться застереження, що недійсні правочини є цивільними правопорушеннями тільки у більшості випадків. Тим самим ми визнаємо, що в деяких випадках недійсні правочини взагалі не є цивільними правопорушеннями.

Тобто вчинення правочину, навіть неправомірного, породжує певні правові наслідки, в окремих випадках, щоправда, не ті, на які

розраховували сторони правочину в момент його вчинення, що дає підставу кваліфікувати такі дії як юридичний факт.

У підрозділі 1.2 «Відповідність волі та волевиявлення як вимога чинності правочину» зауважено, що волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі, інакше волевиявлення повинно збігатися з волею стосовно наміру учинення самого правочину, його мотиву та мети, змісту самого правочину, особливо предмета, його учасника.

Оскільки внутрішня стадія формування волі перебуває у психічній площині, а зовнішня – у площині фактичних дій, то зіставлення внутрішнього та зовнішнього процесів породжує складнощі, при їх взаємоузгодженні. Крім того, психічний процес, який є суто внутрішньою сферою людини, в яку не втручаються інші особи, може не збігатися з тим, що виражено зовні, при вчиненні правочину, тобто втілено у волевиявленні. Цілком можливо, що, вчиняючи правочин, особа не бажає того результату, який є метою правочину, або що вона, вчиняючи правочин, не має наміру виконувати зобов'язання, які взяла на себе.

З метою розмежування категорії обману та насильства, автором проаналізовані способи волевиявлення: 1) волевиявлення у формі мовчання, яке за загальним правилом, не є юридичним фактом, але може ним стати у певних випадках, якщо сторони або закон нададуть йому такого значення; 2) конклюдентні дії, тобто непряме волевиявлення, в якому особа, яка бажає укласти правочин, вчиняє такі дії, зі змісту яких вбачається намір укласти правочин; 3) безпосереднє волевиявлення, яке здійснюється в усній або письмовій формі.

У підрозділі 1.3 «Окремі елементи вад волі та волевиявлення при укладенні правочинів (на матеріалах аналізу судових справ)» автором окремі елементи вад волі та волевиявлення при прийнятті судових рішень були поділені на дві групи: 1) без внутрішньої волі на укладення правочину; 2) внутрішня воля сформувалась хибно.

У категорії справ, де правочини були вчинені дієздатними фізичними особами, які в момент їх вчинення не усвідомлювали значення своїх дій та (або) не могли керувати ними, єдиним можливим наслідком до осіб слід застосувати примусові заходи медичного характеру.

У категорії справ, де правочини були вчинені під впливом помилки, у разі заволодіння майном, яке фактично не вийшло з володіння власника, а опинилося з будь-яких причин у неналежному, але відомому йому місці, було залишене чи забуте, особою, яка знала, кому належить це майно, мала підстави вважати, де перебуває власник

речі, і усвідомлювала, що він може за нею повернутися, або ж, у разі появи власника з метою поновлення свого права володіння майном умисно перешкоджала йому в цьому, слід розцінювати не як привласнення знахідки (під впливом помилки), а як протиправне заволодіння майном.

У категорії справ, в яких правочин був вчинений під впливом обману, слід відмежовувати шахрайство від цивільно-правових деліктів.

У категорії справ, в яких правочини були вчинені під впливом тяжкої обставини, доведеність факту, що боржник заздалегідь не збирався виконувати зобов'язання, дозволяє дійти висновку про недійсність незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину. У свою чергу сторона, яка скористалася тяжкою обставиною, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки і моральну шкоду, що завдані їй у зв'язку з вчиненням цього правочину.

Розділ 2 «Загальні положення про правочини, які вчинено під впливом обману та насильства» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 «Правочин, який вчинено під впливом обману» аргументовано необхідність розділення помилки від обману. Зазначено, що помилка формується без протиправного наміру контрагента, а в більшості випадків виникає з необачності, самовпевненості, непоінформованості, переоцінки власного досвіду, неправильністю у підрахунках, написанні слів, складань креслень тощо. Аналізуючи ступінь помилки, запропоновано законодавцю чітко регламентувати та ввести до поточного законодавства поняття «формальної (неістотної) помилки». Формальними (неістотними) вважаються помилки, що пов'язані з оформленням правочину та не впливають на зміст і мету правочину, а саме – недбальство у вигляді технічної помилки чи описки.

Підсумовано, що вчинення правочину під впливом обману зумовлене деформацією волі, на яку вплинула протиправна поведінка іншої особи, спрямована на формування наміру в іншої особи вчинити правочин, посиляючись на хибне уявлення про обставини, які мають істотне значення, то доцільніше було б її застосовувати тільки щодо оспорування договорів та виключити можливість її застосування до односторонніх правочинів.

Доведено, що правочин, вчинений під впливом обману, може бути визнаний недійсним тільки в судовому порядку, позивачем може бути лише особа, яка вчинила правочин під впливом обману. А з позовом про відшкодування збитків при визнанні правочину,

вчиненого під впливом обману недійсним можуть звертатися як потерпілий, так й інші заінтересовані особи.

У підрозділі 2.2 «Правочин, який вчинено під впливом насильства» проаналізовано чинне законодавство для того, щоб провести відмінності між категоріями воля та волевиявлення при насильстві і погрози.

Аргументовано, що на відміну від насильства, погроза в правочині полягає у здійсненні тільки психічного, але не фізичного впливу, і має місце за наявності як неправомірних, так і правомірних дій (наприклад, погроза звернутися до суду із заявою у справах приватного обвинувачення, позбавити спадщини або накласти арешт на майно). Вона може бути підставою для визнання правочину недійсним, коли через обставини, які мали місце на момент його вчинення, були підстави вважати, що відмова учасника правочину від його вчинення могла спричинити шкоду його законним інтересам.

Доведено, що насильство - це умисний та протизаконний фізичний вплив на особу, який здійснюється проти або поза її волею і здатний спричинити їй фізіологічну шкоду, а також обмежити свободу її волевиявлення або дій, становить небезпеку для її життя чи здоров'я в момент заподіяння.

У підрозділі 2.3 «Відмежування правочинів, які вчинено під впливом обману та насильства від правочинів, які вчинено у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною» надано загальну характеристику правочинам, які вчинено у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною та їх відмінності від правочинів, які вчинено під впливом обману та насильства.

Позначено, що відмінність перевищення повноваження від обману полягає в довільному збільшенні представником обсягу права на вчинення правочинів, який встановлено вказівками особи, яку представляють, або нормами права, коли представник зі своєї ініціативи розширює межі наданого йому повноваження, не погодивши це з особою, яку він представляє.

Доведено, що перевищення повноваження можливе в кількісному і якісному відношенні. Кількісне перевищення повноважень полягає у довільній зміні показників, що характеризують кількісну сторону правочину: число, вага, міра речей; строку договору, який укладається. Якісне перевищення повноважень стосується властивостей і специфіки предмета правочину; вибору контрагента, з яким має бути укладений правочин; змісту правочину; вчинення дій, не передбачених представництвом.

У підрозділі 2.4 «Відмежування правочинів, які вчинено під впливом обману та насильства від фіктивних та удаваних правочинів» надано загальну характеристику фіктивним та удаваним правочинам та їх відмінності від правочинів, які вчинено під впливом обману та насильства.

Підсумовано, що на відміну від правочинів, вчинених під впливом обману та насильства які недійсні через вади волі, оскільки ззовні виявляється тиск на волю сторін, унаслідок чого при волевиявленні вона спотворюється, при вчиненні фіктивних і удаваних правочинів на волю сторін ніхто не впливає. Навпаки, дійсна воля приховується самими сторонами і не проявляється при волевиявленні.

Додатково аргументовано, що удаваний правочин, як і фіктивний, необхідно відносити до нікчемного. Що стосується удаваного правочину, то його дійсність оцінюється на загальних підставах, оскільки при встановленні удаваного правочину застосовуються правила, що регулюють правочин, який сторони мали на увазі. В свою чергу фіктивний правочин є нікчемним і не може з моменту вчинення створювати для його сторін правові наслідки, що обумовлювалися цим правочином.

Розділ 3 «Правові наслідки вчинення правочинів під впливом обману та насильства» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «Реституція та її види в правочинах, які вчинено під впливом обману та насильства» обґрунтовано, що основні наслідки укладання правочину під впливом обману та насильства полягають у тому, що кожен учасник при здійсненні недійсного правочину зобов'язаний повернути іншій стороні все, що він отримав при виконанні цього правочину в натурі, а у разі неможливості такого повернення – відшкодувати вартість того, що було отримано (за вартістю, яка існує на момент відшкодування, а не на час здійснення правочину).

Доведено, що до додаткових наслідків недійсності правочину при застосуванні двосторонньої реституції можуть застосовуватися правила про відшкодування набувачем потерпілому неодержаних доходів. У випадку двосторонньої реституції щодо відшкодування неодержаних доходів кожна сторона недійсного правочину буде одночасно і набувачем, і потерпілим.

У підрозділі 3.2 «Додаткова майнова відповідальність учасників недійсних правочинів, вчинених під впливом обману та насильства» зроблено висновок, що незважаючи на застосування реституції норми ЦК України передбачають можливість застосування наступних додаткових майнових наслідків, таких як: конфіскація майна;

відшкодування винною стороною завданих збитків та моральної шкоди; відшкодування винною стороною збитків у подвійному розмірі.

Підсумовано, що конфіскація – це захід державного примусу, що застосовується за рішенням суду до всіх сторін правочину за наявності наміру на укладання правочину, який вчинено з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства та полягає у передбаченому законом позбавлення їх права власності шляхом вилучення в доход держави всього одержаного учасниками за цим правочином.

Обґрунтовано, що при укладенні правочинну під впливом обману та насильства сторона, за позовом якої правочин визнано недійсним, має право вимагати від іншої сторони відшкодування заподіяних їй збитків, навіть як що обман та насильство застосовані без вини іншої сторони.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоноване нове вирішення завдання, суть якого полягає у всебічному дослідженні недійсних правочинів, які вчинено під впливом обману та насильства. За результатами поведеного дослідження автором сформульовані такі висновки наукового і практичного значення:

1. Правочин, учинений з порушенням загальних вимог, які є необхідними для чинності правочину (ст. 203 ЦК України), як юридичний факт належить до неправомірних дій, а отже – до правопорушень. Проте, незважаючи на недійсність правочину з точки зору об'єктивного права, за певних умов такі правочини можуть визнаватися судом дійсними, оскільки не порушують конкретних суб'єктивних прав інших осіб, не завдають шкоди, не містять ознак протиправності тощо. За даних умов недійсний лише за об'єктивною ознакою правочин стає дійсним (чинним) за рішенням суду, який встановив відсутність унаслідок вчинення такого правочину будь-яких порушень суб'єктивних прав іншої сторони, третьої особи чи публічних інтересів. Тобто визнається дійсним не правочин – юридичний факт (що виник спочатку), а правочин-правовідношення, який згодом призвів до певних юридичних наслідків.

2. Одна з основних вимог, додержання яких необхідно для чинності правочину, – що воля та волевиявлення правочину має бути вільними і відповідати внутрішній волі. Воля – це психічне

регулювання поведінки, що полягає в детермінованому і мотивованому бажанні здійснити правочин шляхом постановки правової мети, виборі рішення, розробці шляхів, засобів, і докладанні зусиль для їх здійснення. Внутрішня стадія формування волі перебуває насамперед у психічній площині, а зовнішня – у площині дій.

3. Узагальнюючи позиції науковців та законодавця, автор пропонує класифікувати правочини з вадами волі та надається відповідна класифікація.

4. У категорії справ, де правочини були вчинені дієздатними фізичними особами, які в момент їх вчинення не усвідомлювали значення своїх дій та (або) не могли керувати ними, єдиним можливим наслідком до осіб при таких обставинах слід застосувати примусові заходи медичного характеру у вигляді надання психіатричної допомоги та односторонньою реституцією до наслідків правочину.

5. У позовах що до належності речових прав, в яких одна із сторін мотивує наявністю помилки як підстави заволодіння майном, яке фактично не вийшло з володіння власника (опинилося у неналежному, але відомому йому місці, було залишене чи забуте), особа, яка знала, кому належить це майно, і усвідомлювала, що він може за ним повернутися, або ж, у разі появи власника з метою поновлення свого права володіння майном умисно перешкоджала йому в цьому, такі дії слід розцінювати не як привласнення знахідки (під впливом помилки), а як протиправне заволодіння майном.

6. У категоріях справ, в яких правочин був вчинений під впливом обману, слід відмежовувати шахрайство від цивільно-правових деліктів, та треба виходити з того, що отримання майна з умовою виконання якого-небудь зобов'язання може бути кваліфіковане як шахрайство – якщо встановлено те, що особа вже в момент заволодіння цим майном мала на меті його привласнити, а зобов'язання не виконувати.

7. Обман – це навмисне введення в оману однією зі сторін або третьою особою з відома цієї сторони, контрагента відносно наступних обставин: природи правочину; прав та обов'язків сторін; властивостей і якостей предмету правочину, з метою укладення невігідного правочину для контрагента. Не має значення юридичного факту наявності чи відсутності в діях сторони що вводить в оману мети отримання вигоди. Обов'язковою умовою кваліфікації недійсності правочину за ст. 230 ЦК України, є встановлення наявності умислу у недобросовісної сторони ввести в оману іншу сторону, щоб спонукати її до вчинення правочину.

8. Запропоновано розглядати насильство в правочинах у вигляді: фізичного тиску, заподіяння болю шляхом застосування фізичної сили, заподіяння тілесних ушкоджень, побиття тощо. Доказом насильства, зокрема, можуть бути фактичні обставини, які встановлені за кримінальною справою, в тому числі щодо встановлення фактів застосування до потерпілого тілесних ушкоджень різних форм тяжкості, побоїв, катування тощо. Застосування фізичних дій, які не носять кримінального характеру, є насильством, якщо такі дії фактично змусили особу до укладення такого правочину, якого б вона не уклала без відповідного тиску. Зазначимо, що коли йдеться про правочини, укладені юридичною особою, то підставою недійсності є застосування насильства щодо особи, яка є учасником органу юридичної особи або її представником з метою спонукання до укладення правочину саме з юридичною особою.

9. У випадку з фіктивними та удаваними правочинами воля сторін правочину формується вільно, контрагенти добровільно доходять згоди щодо всіх умов правочину і, як наслідок, їх зустрічні волевиявлення збігаються. Таким чином, ми вважаємо, що у таких правочинах немає жодних протиріч між дійсною волею і волею, виявленою назовні. З певних причин сторони приховують справжню мету своїх дій, але в такий протиправний спосіб вони виражають внутрішню волю.

Сторони не надають юридичного значення діям, які є його змістом, розуміючи, що цивільно-правові наслідки правочину для них або третіх осіб фактично не настануть.

10. Додаткова майнова відповідальність учасників правочинів, які вчинено під впливом обману та насильства передбачає можливість застосування лише одного з наступних додаткових майнових наслідків: конфіскація майна; відшкодування винною стороною завданих збитків та моральної шкоди; відшкодування винною стороною збитків у подвійному розмірі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Бахаєва А. С. Юридична природа недійсного правочину. Право і безпека. 2015. № 4 (59). С. 115–120.

2. Бахаєва А. С. Воля та волевиявлення як умови дійсності правочину. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2017. № 2(77). С. 183–190.

3. Бахаєва А. С. Окремі елементи вад волі та волевиявлення під час укладення правочинів. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2017. № 6 (28). С. 80–85.

4. Бахаєва А. С. Правочин, який вчинено під впливом помилки, обману (шахрайства). *Форум права*. 2018. № 1. С. 8–15. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2018_1_3.pdf.

5. Бахаєва А. С. Поняття реституції та її види. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Випуск 1. Том 1. С. 46–49.

6. Бахаєва А. С. Щодо визначення помилки у правовій природі правочину. Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав: матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті Чингісхана Нуфатовича Азімова. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2016. С. 266–270.

7. Бахаєва А. С. Позаліцензійні правочини юридичних осіб. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених : матеріали наук.-практ. конф., (Харків, 17 трав. 2016 р.). Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2016. С. 34–36.

8. Бахаєва А. С. Визнання договору дарування недійсним як вчиненого внаслідок помилки. Проблеми цивільного права та процесу : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті О. А. Пушкіна (Харків, 27 трав. 2016 р.). Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2016. С. 222–223.

9. Бахаєва А. С. Воля та волевиявлення під час укладання правочинів. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених : матеріали наук.-практ. конф., (Харків, 17 трав. 2017 р.). Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2017. С. 17–23.

АНОТАЦІЯ

Бахаєва А. С. Недійсність правочинів, які вчинено під впливом обману та насильства. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право (081 – Право). – Харківський національний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України, Харків, 2018.

Дисертаційна робота присвячена розгляду колу проблеми, які виникають у нових умовах господарювання, послаблення контролю за

економічною діяльністю суб'єктів цивільного обігу, низькому рівню правосвідомості суспільства та сприяють зростанню кількості правочинів, які укладаються з порушенням основних вимог законодавства. Доведено, що недійсний правочин, який вчинено під впливом обману та насильства, становить активну неправомірну дію одного з учасників, в якому домінує тільки його воля на здійснення правочину, та спрямований на настання правових наслідків вигідних тільки для сторони, яка застосувала обман, а дійсна воля контрагента проявляється тільки у випадку застосування правових наслідків недійсних правочинів.

Обґрунтовується що обман – це навмисне введення в оману однією із сторін або третьою особою з відома цієї сторони, контрагента щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням з метою укладення не вигідного договору для останнього. Правового значення не має наявність чи відсутність в діях сторони, що вводить в оману, вигоди.

Узагальнені ознаки для визнання правочину укладеного в наслідок погрози: повинна бути тісно пов'язана з правочином (погроза і правочин мають виступати в якості підстави і слідства); повинна бути реальною (погрозу необхідно здійснити по відношенню до блага, яке вже існує); повинна бути практично здійсненою (особа повинна мати змогу здійснити протиправну дію); значною (тобто здатною у випадку її вчинення заподіяти дійсно серйозні наслідки). При цьому не має значення, виходить погроза від контрагента за правочином чи від третіх осіб, головне – вигодоотримувачем має бути особа, з боку якого погроза висувалася.

У дисертаційному дослідженні удосконалено предмет доказування правочину, укладеного під впливом обману та насильства, через коло фактів, які підлягають встановленню в суді, а саме: застосування до однієї зі сторін (фізичної особи чи представника юридичної особи) фізичного або психічного тиску з боку іншої сторони; спотворення волі сторони, яку примушують укласти правочин; загроза заподіяння значної матеріальної чи моральної шкоди самому контрагенту або членам його сім'ї.

Ключові слова: правочин, юридичний факт, недійсний правочин, правова природа недійсного правочину, воля та волевиявлення, правочин, який вчинено під впливом обману, правочин, який вчинено під впливом насильства, фіктивний та удаваний правочин, реституція та її види, додаткова майнова відповідальність..

АННОТАЦИЯ

Бахаева А.С. Недействительность сделок, совершенных под влиянием обмана и насилия. – *Квалификационная научная работа на правах рукописи.*

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук (доктора философии) по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право (081 – Право). – Харьковский национальный университет внутренних дел, 2018.

Диссертационная работа посвящена рассмотрению кругу проблем, которые возникают в новых условиях хозяйствования, ослабление контроля за экономической деятельностью субъектов гражданского оборота, низкому уровню правосознания общества и способствуют росту числа сделок, заключаемых с нарушением основных требований законодательства. Правовым основанием происходящего является прежде всего неоднородность правовой природы недействительных сделок как юридических фактов, наличие оценочных понятий при квалификации таких сделок («ошибка», «обман», «злонамеренная договоренность», «влияние тяжелого обстоятельства»), которые по-разному толкуются в юридической литературе и вызывают определенные трудности в судебной практике.

В диссертационном исследовании обосновано, авторскую классификацию сделок с пороками воли. Предлагается сделки с таким основанием делить на: 1) сделки, совершенные дееспособными физическими лицами, которые в момент их совершения не осознавали значения своих действий и (или) не могли руководить ими; 2) сделки, совершенные под влиянием заблуждения; 3) сделки, совершенные под влиянием обмана; 4) сделки, совершенные под влиянием насилия; 5) сделки, совершенные под влиянием тяжелых обстоятельств.

Доказано, что недействительная сделка, совершенная под влиянием обмана и насилия, составляет активное неправомерное действие одного из участников, в котором доминирует только его воля на осуществление сделки, и направлена на наступление правовых последствий выгодных только для стороны, которая применила обман, а настоящая свобода контрагента проявляется только в случае применения правовых последствий недействительных сделок.

Обосновывается вывод, что обман - это намеренное введение в заблуждение одной из сторон или третьим лицом с согласия этой стороны, контрагента относительно природы сделки, прав и обязанностей сторон, таких свойств и качеств вещи, которые значительно снижают ее ценность или возможность использования по

целевому назначению с целью заключения невыгодного договора для последнего. Правового значения не имеет наличие или отсутствие в действиях стороны, вводит в заблуждение наличие выгоды.

Обосновано, что для признания недействительной сделки, заключенной под влиянием обмана и насилия, достаточно доказать в уголовно-процессуальном или гражданско-процессуальном порядке сам факт обмана или насилия, независимо от того, знал или нет участник о примененных противоправные действия третьих лиц. Такое положение защищает добросовестного участника, предоставляя ему возможность инициировать применение двусторонней реституции.

Отдельно исследовано, что отличие недействительной сделки, заключённой под влиянием обмана и насилия, от сделки, заключенной вследствие злонамеренного соглашения представителя одной стороны с другой стороной не является сделкой с пороком воли. Его недействительность вызвана тем, что она является частным случаем злоупотребления правом.

Дополнительно обобщены признаки угрозы для признания сделки недействительной: должна быть тесно связана с сделкой (угроза и сделка должны выступать в качестве основания и следствия); должна быть реальной (угрозу необходимо осуществить по отношению к благу, которое уже существует); должна быть практически осуществимой (лицо должно иметь возможность совершить противоправное действие)⁴ значительной (то есть способной в случае ее совершения причинить действительно серьезные последствия). При этом не имеет значения, исходит угроза от контрагента по сделке или от третьих лиц, главное - выгодоприобретателем должен быть не субъект, со стороны которого угроза исходила.

В диссертационном исследовании усовершенствован предмет доказывания сделки, заключенной под влиянием обмана и насилия, через круг фактов, подлежащих установлению в суде, а именно: применение к одной из сторон (физического лица или представителя юридического лица) физического или психического давления со стороны другой стороны; искажения воли стороны, которую заставляют заключить сделку; угроза причинения значительного материального или морального вреда самому контрагенту или членам его семьи.

Дополнительно аргументированно положения, что двустороннюю реституцию сомнительно применять, если имущество, переданное по недействительной сделке, не осталось у стороны сделки, а находится у третьих лиц, которые правомерно удерживают

его у себя при наличии совершения последующих сделок, по которым передавалось это имущество, и необходимости защиты прав собственника имущества и добросовестного приобретателя только путем совершения виндикационного иска.

Автором проанализированы условия сделки, совершенной в результате злостного соглашения представителя одной стороны с другой стороной это : сделка совершается только с прямым умыслом представителя одной стороны с контрагентом; сделка осуществленная представителем лица или контрагента с противоправной целью обогащения за счет этого лица; воля стороны не соответствует волеизъявлению, выраженном через представителя; и даже для добросовестной стороны могут наступить нежелательные правовые последствия.

Предложена дополнительная аргументация целесообразности разграничения понятий «ошибки (заблуждения)» и «обмана». Где обман - это ошибка, которая вызвана противоправным влиянием с помощью любых заверений, умышленного замалчивания и тому подобное; а введение в заблуждение - это недобросовестные действия только одного из участников, иначе это не обман, а взаимная ошибка; в-третьих, обман должен идти от контрагента сделки, а не от постороннего; в-четвертых, сделка должна быть явно невыгодной для обманутой стороны; в-пятых, между обманом и осуществимой сделкой должна быть причинная связь, то есть без обмана сделка была бы осуществлен.

С целью защиты нарушенных прав сторон усовершенствовано положение о применении к сторонам недействительной сделки, совершенной под влиянием обмана и насилия норм о защите права собственности, поскольку нормы о недействительности сделок не содержат полноценного механизма учета интересов сторон при осуществлении реституции.

Обобщая судебную практику усовершенствовано положение, что недействительная только по объективным признакам сделка может стать действительной (действующим) по решению суда, который установит отсутствие вследствие совершения такой сделки любых нарушений субъективных прав другой стороны, третьего лица или публичных интересов, то есть не сделка-юридический факт (возникший сначала), а сделка-правоотношение, который впоследствии привели к определенным юридическим последствиям.

Ключевые слова: сделка, юридический факт, недействительная сделка, правовая природа недействительной сделки, воля и волеизъявление, сделка, совершенная под влиянием обмана, сделка,

совершенная под влиянием насилия, фиктивная и мнимая сделка, реституция и ее виды, дополнительная имущественная ответственность.

SUMMARY

Bakhaieva A.S. Invalidity of Transactions Made under the Influence of False Pretence and Violence. – *Qualifying scientific work as the manuscript.*

The thesis for a candidate's degree (PhD) in the specialty 12.00.03 – civil law and civil procedure; family law; international private law (081 – Jurisprudence). – Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, 2018.

The dissertation is focused on the consideration of the range of problems that arise in new conditions of economic management, the weakening of control over the economic activity of the subjects of civil circulation, the low level of legal awareness of society and contributes to the increase in the number of transactions that are made in violation of the basic requirements of the law. It has been proved that an invalid transaction made under the influence of false pretence and violence constitutes an active unlawful action of one of the participants, where his will to make a transaction is dominant, and is aimed at the occurrence of legal consequences advantageous only to the party that used the false pretence, but the actual intention of a contracting party is manifested only in case of applying legal consequences of invalid transactions.

It has been substantiated that the false pretence is a deliberate misleading by one of the parties or a third party with the knowing consent of this party, the contracting party regarding the nature of a transaction, the rights and obligations of the parties, of such properties and qualities of things that significantly reduce its value or the possibility of using it for its intended purpose with the purpose of making a disadvantageous contract for the latter. The presence or absence of benefits has no legal significance in the actions of the party that misleads.

The author has generalized the features to recognize a transaction made as a consequence of the threat: should be closely related to a transaction (a threat and a transaction must act as the basis and the result); must be real (a threat should be made in relation to already existing benefits); should be practically feasible (a person must be able to commit an unlawful act); significant (that is, capable in case of its commission to cause really serious consequences). Herewith, it does not matter, whether this threat goes from the contracting party under a transaction or from third parties, the main thing – that the beneficiary should be a person who made

the threat.

The author of the dissertation has improved the subject matter of proving a transaction made under the influence of false pretence and violence, due to the range of facts to be established in the court, namely: application to one of the parties (an individual or a representative of a legal entity) of physical or mental pressure from the other party; disfiguration of the party's will that is forced to make a transaction; a threat of causing a significant material or moral damage to the contracting party or his family members.

Key words: transaction, juridical fact, invalid transaction, legal nature of an invalid transaction, intention and expression of will, a transaction made under the influence of false pretence, a transaction made under the influence of violence, simulated contract and fictitious transaction, restitution and its kinds, additional property liability.

Підписано до друку 19.11.2018. Папір офсетний. Друк офсетний.
Формат 60×90/16. Умов. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач -
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Л. Ландау, 27, м. Харків, 61080.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.